

Володимир Розумюк

МІФ ТОТАЛІТАРНОЇ “ІДЕОКРАТІЇ”

В складному комплексі тоталітарної проблематики роль ідеологічної доктрини в процесі створення, становлення і функціонування тоталітарної системи являється одним з найбільш міфологізованих питань. Починаючи від 20-х років ХХ ст. представники західної політології традиційно приділяли надмірну увагу інтелектуальним засадам та теоретичним програмам офіційних ідеологій, постійно підкреслюючи їх сакральну природу та самоцінність. Як цілком слушно характеризував цю ситуацію Ж. Бодуен: “Всі сучасні інтерпретації тоталітарного феномену єдині в тому, що наголошують на особливому функціонуванні ідеології, яка, до певної міри, незалежно від інших соціальних інститутів керує поведінкою властей, і, таким чином, створює тип суспільства”¹.

Сама концепція “ідеократії” в західній політичній науці складалась під безпосереднім впливом російських філософів-емігрантів (М. Бердяєва, І. Ільїна, С. Франка), які розглядали більшовицьку ідеологію як світську трансцендентну форму релігії, а в комунізмі вбачали панування універсальної метафізичної абстрактної ідеї над життям соціуму. Після перемоги А. Гітлера і встановлення нацистського режиму втікачі з Німеччини остаточно ствердили і закріпили на Заході міф про самоцінність ірраціональної ідеологічної доктрини. Так, навіть в доволі стриманій праці К. Фрідріха і Зб. Бжезінського наголошується, що “панування ідеології, її самодостатність дійсно складає рису, яка іманентно властива тоталітаризму”², ну а такі дослідники як Дж. Радель чи А. Грегор взагалі визначали ідеологію головною ознакою тоталітарної системи³.

Типовим зразком “ідеократичного” підходу може слугувати робота А.Інкельса, в якій автор стверджував, що системоутворюючим

фактором в процесі становлення і розвитку тоталітарного режиму являється “містична абстрактна мета”, що утворює ядро тоталітарної ідеології, служіння якій є сенсом життя не лише всього населення, але й самого вождя.

На думку цього американського політолога, тоталітарний не будь-який диктатор, а лише той, який вважає, ніби відкрив іманентний закон суспільного розвитку, який керується в своїх діях “специфічною найвищою метою”, оскільки в тоталітарній державі все вирішують “імперативи вищих законів”⁴.

Проте подібний ідеалістичний підхід до проблеми тоталітаризму викликає серйозні нарікання і не може бути прийнятий за основу серйозної наукової теорії. Не заперечуючи важливу роль ідеології у створенні і функціонуванні тоталітарного державного механізму, все ж не слід абсолютизувати її значення і перебільшувати цей вплив. Як свідчить історичний досвід тоталітарних держав у XX столітті, їх офіційні ідеології, так само як і будь-які ідеологічні конструкції, що базуються на уявленні про загальносвітову боротьбу добра і зла, слугували інтерпретаційно-ціннісними системами пояснень та координат, виконували функції легітимації соціального ладу і політичного режиму, використовувались для масової мобілізації населення та провадження (за словами Шапіро) “морального знеболювання”, але аж ніяк не слугували самореалізованою інженерною програмою побудови майбутнього.

Загалом, офіційні ідеологічні доктрини тоталітарних держав (науковий комунізм, націонал-соціалізм і фашизм) найкраще характеризуються такими якостями, як раціоналізм та актизм (перевага дії перед схоластичним теоретизуванням), оскільки вони були принципово опортуністичні усім ідеологізованим догмам і системам цінностей, а їх ірраціональні елементи (наприклад, знищення євреїв і т.д.) були зумовлені почасти політичною кон’юнктурою, почасти – люмпенським світоглядом і забобонами правлячої еліти. Як слушно наголошував у своїй класичній роботі К. Мангейм: “Вождь, який очолює масовий рух, знає, що всі політичні та історичні ідеї – не більше, ніж міфи. Сам він вільний від їх впливу, але цінує їх... оскільки вони... стимулюють ентузіазм, викликають почуття, зачіпають ірраціональні мотиви в людині і ведуть до політичних дій”⁵.

Наприклад, В.І. Ленін, який неодноразово заявляв, що “не можна вилучити жодного основного положення, жодної суттєвої частини з філософії марксизму (адже вона ніби суцільний злиток сталі) без того, щоб не зрадити об’єктивну істину і не потрапити до рук буржуазно-реакційної віроломності”, в одній з останніх робіт заперечив головне, як він сам раніше оцінював “беззаперечне положення” марксистської теорії щодо базису і надбудови. Визнавши, що Росія поки що не досягла того рівня виробничих сил, за якого можливий перехід від капіталізму до соціалізму, Ленін запитусь: “Чому ж нам не можна розпочати спочатку з завоювання революційним шляхом передумов для цього певного рівня, а потім вже, на основі робітничо-селянської влади і радянського ладу піти доганяти інші народи... В яких книжках прочитали ви, що подібні зміни звичайного історичного порядку неприпустимі чи неможливі?”⁶.

Тож хоча в роботі “Що робити” Ленін і вимагав припинити перегляд марксистської теорії (розділ “Догматизм і свобода критики”), в разі необхідності він сам йшов на рішучу ревізію доробку Маркса, підкреслюючи, що “наше вчення не догма, а керівництво до дії”⁷, а для російських соціалістів “особливо необхідна самостійна розробка теорії Маркса, оскільки ця теорія дає лише загальні керівні положення, які застосовуються до Англії інакше, ніж до Франції, до Франції інакше, ніж до Німеччини, до Німеччини інакше, ніж до Росії”⁸.

Постійно звинувачуючи інших у фальсифікації марксистського вчення, Ленін так само перманентно ревізував марксизм з огляду на власні потреби, наголошуючи, що “було б величезною помилкою, якби ми почали вкладати складні, невідкладні, практичні завдання революції, яка швидко розвивається, в прокрустове ложе вузько сприйнятої теорії”⁹, адже “необхідно засвоїти собі ту незаперечну істину, що марксист повинен враховувати живе життя, точні факти дійсності, а не чіплятися й далі за теорію вчорашнього дня, яка, як усяка теорія, в кращому разі намічає основне, загальне”¹⁰.

Зустрівшись з подібною ленінською практикою, Л. Троцький із злим сарказмом охарактеризував її наступним чином: “Для нього (Леніна) марксизм не метод наукового дослідження... ні, це поло- ва ганчірка, коли треба стерти свої сліди, білий екран, коли треба

демонструвати свою велич, складний аршин, коли треба пред'явити свою партійну совість... Він поводить з марксистськими "положеннями" як з непохитними статтями "Уложения о наказаниях". Спочатку знаходить відповідну статтю, а потім копошиться в матеріалах звинувачувального акту, відшуковуючи там ознаки злочину, які формально відповідають змісту каральної статті"¹¹.

Слід також зазначити, що майже всі роботи Леніна були пов'язані з конкретною практичною необхідністю і були теоретичною легітимацією тих чи інших його вчинків. Як цілком справедливо відзначають Себайн і Торсон, Ленін у своїй політиці водночас поєднував найбільш жорстоку ортодоксію в доктрині з надзвичайною гнучкістю на практиці, причому, як правило, його дії передували його теоріям¹². Вже відчуваючи наближення смерті в 1923 році, він, завжди скупий на слова про себе, скаже: "Для мене завжди була важлива практична мета"¹³.

Не менш критично по відношенню до будь-якої теорії був налаштований і Б. Муссоліні. Сторонні спостерігачі в Італії на початку 20-х років вважали, що фашизм взагалі виник не як ідеологічна доктрина, а засіб для здобуття влади, та й сам дуче в приватних бесідах визнавав, що фашизм був не стільки системою віри, як шляхом до політичної влади¹⁴. "Хто прочитає на пом'ятках вже сторінок тієї епохи звіт про установчі збори італійських бойових дружин (fascio), той не знайде там доктрини", – стверджувала "Доктрина фашизму"¹⁵.

Ідеологічні принципи фашизму спочатку були незрозумілі навіть членам партії, дехто з них вважав цей рух правим, дехто – лівим, а інші – і правим і лівим водночас. Як писав в ті часи Діно Гранді: "У фашизмі кожен може знайти щось для себе"¹⁶. Б.Муссоліні у своїх ранніх промовах прибирав пози практичної людини, емпірика та інтуїтивіста без теорії, людини, гасло якої діяти, а не просторікувати. Пізніше він сам визнавав, що "коли в далекий нині березень місяць 1919 року через газету "Il Popolo d'Italia" я скликав в Мілані учасників війни... я і в думках не мав ніякого конкретного доктринального плану"¹⁷.

Дуче відверто відкинув формальну програму і замінив її натхненним вождизмом і дією як такою. Так, у статті, опублікованій в 1924 році в "Il Popolo d'Italia", він проголошував: "Нам, фашистам, виста-

чає мужності поквитатись з усіма традиційними політичними теоріями. Ми дозволяємо собі розкіш бути аристократами і демократами, консерваторами і прогресистами, реакціонерами і революціонерами, легалістами і іллегалістами у відповідності з обставинами, часом і середовищем, в якому ми маємо діяти”¹⁸.

Відзначаючи особливості цієї ідеології, Ортега і Гассет писав, що фашизму притаманна крайня суперечливість: “Обстоюючи авторитаризм, він, утім, організує заколот. Протистоїть сучасній демократії, проте не вірить у реставрацію нічого давноминулого. Збирається створити потужну державу, і вживає найруйнівніших засобів, немов якась ватага розбишак чи таємне товариство. Хоч з якого боку підступити до фашизму, виявляємо то одне, то геть протилежне; це “А” і не “А”¹⁹. Своїми знаменитими “турами вальсу” Б. Муссоліні залишив у сучасників враження про фашизм як про метелика, що перелітає від одного питання до іншого, але не має чітко розробленої ідеологічної програми, тож цілком природно, що вони вважали фашистську ідеологію хаосом протиріч, зібраних разом для збереження влади²⁰.

Оскільки фашисти були налаштовані проти будь-яких точних визначень і концепцій, вони спочатку виступали проти створення партії, оскільки “сама ідея партії містить в собі доктрину і програму”²¹. Як пізніше підкреслювалось в “Доктрині фашизму”: “Фашизм не був підпорядкований створеній за столом доктрині, він народився з потреби дії і був дією; він не був партією, але в перші два роки він був антипартією – рухом”²². Під беззаперечним впливом філософії Сореля місце програми зайняла фашистська міфологія. За цим фактом стояла впевненість в тому, що реальність пережитого моменту є головним елементом натхнення та прориву, які б лише гальмувались доктриною. Дуче проголошував: “Ми створили міф. Міф – це віра, благородний ентузіазм, він не повинен бути реальністю. Міф – це імпульс і надія, віра і мужність”²³.

Відтоді як Муссоліні в 1919 році в залі П’яца Сен-Сеполькро заявив, що у нього немає ніякої ідеологічної програми, було зроблено кілька спроб її створити. Глибоко вкорінене відчуття неповноцінності через відсутність фашистської політичної філософії змусило дуче написати в 1921 році: “Нині фашизм під страхом смертної

кари чи, що ще гірше, самовбивства, повинен створити основу своїх доктринальних положень... необхідно на протязі двох місяців, які відділяють нас від національних зборів, створити філософію італійського фашизму”²⁴. Він наголошував: “Мова йде не лише про виготовлення програмних положень, на які могла б спертись партійна організація... але потрібно спростувати безглузді байки, наче у фашистському русі беруть участь лише насильники і злочинці, а не люди неспокоїного і творчого духу”²⁵.

Ця спроба призвела до прийняття відверто соціалістичної програми, яку в 30-і роки офіційні фашистські історики будуть характеризували як таку, що “викликає прикре здивування”. Після цієї невдачі Муссоліні знову перекинувся до зручного для нього положення, що “фашизм радше дія, ніж теорія”²⁶, і взагалі не слова, а діла забезпечують зміцнення влади, а усілякі ідеології є предметами розкошу і доступні лише інтелектуалам. Він намагався переконати усіх, що фашизм не правий і не лівий, а його партія хоч і виступає як духовний рух, але, на відміну від релігії, не має догми. Вона – “антитеза усякого заперечення і будь-якого твердження”²⁷.

Запевняючи усіх, що “фашистська догма полягає в тому, що її немає”²⁸, Б. Муссоліні все ж не припиняв спроб створити ідеологічну платформу, аж доки нарешті в 1932 році не спромігся за допомогою Дж. Джентіле і деяких фашистських ієрархів написати загальновідому “Доктрину фашизму”. Проте, незважаючи на її тривалу розробку, весь тираж 14 тому Італійської енциклопедії з цим трактатом (єдина підписана авторська стаття) було вилучено з продажу майже відразу після виходу з друкарні для виправлення та внесення змін.

Подібно італійській “Доктрині фашизму”, перший том “нацистської біблії” – “Майн Кампф” з’явився аж в 1924 році, коли Гітлер вже відбував строк у в’язниці за спробу захоплення влади під час так званого “пивного путчу” 7 листопада 1923 року, а “Міф ХХ століття” Розенберга взагалі вийшов з друку лише в 1929 році. Можна впевнено стверджувати, що більшість нацистських “партайгеноссе” так і не прочитали жодної з цих праць.

Сам Гітлер вкрай критично відносився як до філософствувань Розенберга, так і, як не дивно, власної роботи. Напівофіційний літописець Гітлера Г. Пікер занотував 11.04.1942 року: “За вечерею шеф

підкреслив, що “Міф...” Розенберга не слід розглядати як працю, що виражає офіційну точку зору партії... Характерно, що старі члени партії не належать до основної маси читачів цієї книги... Його (шефа) лише тішить, що власне, тільки наші вороги розбираються у змісті цієї праці. Подібно до багатьох гауляйтерів, він прочитав лише кілька сторінок, оскільки, на його думку, зрозуміти її дуже важко”²⁹. Офіційно ця книга вважалась підручником партійної ідеології, а в приватних бесідах Гітлер характеризував її як “малозрозумілу маячню, написану зарозумілим прибалтом, який вкрай плутано мислить”³⁰.

Улюблений архітектор фюрера та (пізніше) міністр військової промисловості нацистської Німеччини А. Шпеєр згадував, що Гітлер і його штаб постійно, не зважаючи на ідеологію, відшукувати все те, що обіцяло успіх, та й навіть самі ідеологічні питання вирішувались залежно від того, як вони діяли на виборців. Політика була для Гітлера питанням доцільності, і тут він не робив виключення навіть для свого творіння – “Майн Кампф”, вважаючи, що значна частина цієї книги вже не відповідає дійсності і даремно він так поспішав висловити свої погляди ³¹. В самій роботі фюрер наголошував: “Молода переможна ідея не дозволить зв’язати собі руки жодними міркуваннями, окрім міркувань про перемогу нашого руху” ³².

Розмовляючи з іншим своїм фаворитом Раушінінгом про партійну програму, Гітлер підкреслював: “Лише простаки сприймають її буквально, не розуміючи, що це лише декорація на задньому плані нашої сцени. Я не буду змінювати цю програму, вона розрахована на маси. В ній вказані деякі напрями нашого руху. Не більше і не менше. Це щось на зразок церковної догми... Масам потрібні якісь фантазії і вони отримують надійні і стійкі формулювання. Лише втаємниченим відомо, що немає нічого тривалого, все постійно змінюється. Тому я говорю вам: націонал-соціалізм – це соціалізм, що формується, який ніколи не буде завершеним, оскільки знаходиться у процесі вічних змін” ³³. Не дивно, що під час виборчої кампанії 1933 року Гітлер взагалі відмовився виголосити програму: “Всі програми нічого не варті. Людська воля, кмітливість, мужність, щира віра, внутрішня воля – ось вирішальні речі”³⁴, а невдовзі заявив: “Не

слід надто перейматись через програму. Після того, як ми почнемо управляти країною, програма з'явиться сама собою”³⁵.

Підсумовуючи свої враження від розмов з фюрером, колишній його фаворит Г. Раушнінг дійшов тих самих висновків, що і К. Мангейм: “Доктрина існує для маси... вона – інструмент панування над нею. Еліта стоїть вище доктрини і використовує її найбільш доцільним шляхом для здійснення своїх намірів”³⁶.

Сама ідеологічна доктрина розглядалась вождями тоталітарних держав швидше як світський варіант релігії, аніж політична програма. Дуче називав фашизм “вірою, що досягає релігійних висот”³⁷, а Гітлер взагалі прямо вказував, що “ту роль, яку для релігії відіграють церковні догмати, для нової політичної партії повинні грати партійні принципи”³⁸. Характеризуючи програму НСДАП як “політичний символ віри”, фюрер наполягав, що розуміти її зовсім не обов’язково, треба лише гаряче в неї вірити³⁹. Навіть Сталін, який постійно наголошував на науковості і раціональності комуністичної ідеології, назвав марксизм “релігією (робітничого) класу, його символом віри”⁴⁰, тож не дивно, що Дж. Оруелл, в своїй класичній роботі “1984” відзначав, що світогляд партії найуспішніше прищеплюються людям, які не здатні його зрозуміти.

Теорія “ідеократії” також ігнорує перманентну зміну офіційної ідеологічної доктрини тоталітарної держави, адже, наприклад, як відзначало чимало авторитетних дослідників, радянський комунізм, фашизм та нацизм 20-х суттєво відрізнялися від цих же ідеологій зразка 40-х років. Щоправда, на відміну від Муссоліні, нацистські і радянські вожді відмовлялись офіційно визнавати ревізію старих догм, оскільки це могло похитнути віру партійців і призвести до порушення внутрішньої цілісності організації. Якщо Б. Муссоліні в “Доктрині фашизму” заявляв, що “програма не повинна бути “нессовою сорочкою”, яка зв’язує нас навіки... і він перший визнає, що наші скромні програмні скрижалі – теоретичні і практичні віхи фашизму – повинні переглядатись, виправляти, розширятись і підтверджуватись, оскільки з часом вони стають хибними”⁴¹, то Гітлер наголошував, що “програма є недоторканою догмою”⁴, а в “Майн кампф” зазначав, що краще мати застарілу програму, аніж припустити її обговорення. Фюрер наступним чином пояснив причини

подібного догматизму: “Програма нашого руху за своєю кінцевою метою є абсолютно правильною і недоторканою. При змінах мова може йти про більш вдалі формулювання. Але лише ми визнаємо, що хоча б одна теза не являється догматом і може бути переглянута, це, без сумнівів, призведе до безкінечних дискусій і загального розброду”. Тому в “Майн Кампф” наголошувалось: “Хто серйозно бажає перемоги нашому руху, той має зрозуміти, що для успіху необхідно створити бойовий і сильний рух, а в основу програми треба покласти ряд тез, які не підлягають жодним змінам”⁴³. На питання, чому прокомуністичні “25 пунктів” і надалі залишаються незмінною програмою партії, фіюрер зазвичай відповідав: “А чому я взагалі повинен її змінювати? Це історія, життя, змінюючись, саме вносить свої зміни. Націонал-соціалізм не медичний чи військовий тижневик, який постійно має відповідати найновішому рівню наукових досліджень”⁴⁴.

Таким чином можна зробити висновок, що традиційна теза західної політології про тоталітарну державу як хрестоматійний приклад “ідеократії” не відповідає дійсності. Ідеологія не може функціонувати сама по собі та незалежно від інших соціальних інститутів керувати поведінкою влади, тим самим детермінуючи створення певного типу суспільства, оскільки будь-яка теоретична доктрина є відображенням інтересів певної соціальної групи, а не сакральною, самоцінною і самодостатньою догмою. Не заперечуючи важливу роль ідеології у функціонуванні механізмів тоталітарної держави, все ж необхідно відкинути псевдофілософську метафізику у вивченні тоталітарного феномену, коли мертва теоретична схема постає як самоцінна “річ у собі” і для себе, адже, як стверджував ще К. Маркс, суспільство треба характеризувати на підставі того, що воно собою являє, а не на що претендує, тож безглуздо визначати його через мету, яку воно переслідує, а не через режими, що воно породило⁴⁵.

¹ Бодуен Ж. Вступ до політології. – К.: Основи, 1995. – С. 159.

² Friedrich C.J., Brzezinski Zb. Totalitarian dictatorship and autocracy. – Cambridge (Mass): Harvard University Press, 1965. – P. 15.

³ Gregor A.J. The ideology of fascism: The rationale of totalitarianism. – New York/ London, 1969. Radel J. Roots of totalitarianism. The ideological sources of fascism, national-socialism and communism. – New York, 1975.

⁴ Inkeles A. The Totalitarian Mystique: Some Impression on the Dynamics of Totalitarian Society // Totalitarianism. New York, 1984.

⁵ Мангейм К. Диагноз нашего времени. – М.: Юрист, 1994. – С. 118.

⁶ Ленин В.И. Полное Собрание Сочинений. В 55-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1971. – Т.45. – С. 381.

⁷ Ленин В.И. Полное Собрание Сочинений. В 55-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1971. – Т.31. – С. 134.

⁸ Ленин В.И. Полное Собрание Сочинений. В 55-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1971. – Т.4. – С. 184.

⁹ Ленин В.И. Полное Собрание Сочинений. В 55-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1971. – Т.31. – С.44.

¹⁰ Ленин В.И. Полное Собрание Сочинений. В 55-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1971. – Т.31. – С.134.

¹¹ Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – М.: Политиздат, 1990. – С. 77.

¹² Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – С. 695.

¹³ Ленин В.И. Полное Собрание Сочинений. В 55-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1971. – Т.45. – С. 374.

¹⁴ Смит Д. Муссолини. – М.: Интердайджест, 1995. – С. 61.

¹⁵ Муссолини Б. Доктрина фашизма. – М.: Триас, 1995. – С.23.

¹⁶ Смит Д. Назв. праця. – С. 164.

¹⁷ Муссолини Б. Доктрина фашизма. – М.: Триас, 1995. – С.21.

¹⁸ Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – С. 278.

¹⁹ Ортега- і- Гассет. Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – С. 196.

²⁰ Смит Д. Муссолини. – М.: Интердайджест, 1995. – С. 164.

²¹ История фашизма в Западной Европе. – М.: Наука, 1978. – С. 53.

²² Муссолини Б. Назв. праця. – С.23.

²³ Мангейм К. Диагноз нашего времени. – М.: Юрист, 1994. – С. 269.

²⁴ Муссолини Б. Назв. праця. – С.45.

²⁵ Муссолини Б. Назв. праця. – С.46.

²⁶ Смит Д. Муссолини. – М.: Интердайджест, 1995. – С. 168.

²⁷ Смит Д. Там само. – С. 164.

²⁸ Смит Д. Там само. – С. 166.

²⁹ Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера. – Смоленск: Русич, 1998. – С. 196.

³⁰ Шпеер А. Воспоминания. – Смоленск: Русич, 1997. – С. 150.

³¹ Шпеер А. Там само. – С.53, 183.

³² Гитлер А. Моя борьба. – М.: Витязь, 2000. – С. 506.

- ³³ Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. – М.: Миф, 1993. – С. 151.
- ³⁴ Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – С. 769.
- ³⁵ Германский национал-социализм. Подлинные материалы нацистских идеологов. / Составитель В. Пруссаков. – М.: Паллада, 1994. – С. 8.
- ³⁶ Галкин А. Германский фашизм. – М.: Наука, 1989. – С. 271.
- ³⁷ Муссолини Б. Доктрина фашизма. – М.: Триас, 1995. – С.51.
- ³⁸ Гитлер А. Моя борьба. – М.: Витязь, 2000. – С. 321.
- ³⁹ Гитлер А. Там само. – С. 384, 382.
- ⁴⁰ Белоусова Г.А., Лебедев В.А. Партократия и путч. – М.: Республика, 1992. – С. 14.
- ⁴¹ Муссолини Б. Доктрина фашизма. – М.: Триас, 1995. – С.45.
- ⁴² История фашизма в Западной Европе. – М.: Наука, 1978. – С. 183.
- ⁴³ Гитлер А. Назв. праця – С. 384, 386.
- ⁴⁴ Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера. – Смоленск: Русич, 1998. – С. 56.
- ⁴⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1982. – Т.13. – С. 7, 8.